

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij

Veenis, M.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Veenis, M. (2008). *Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 3

Het pact: verzwegen ruïnes als voedingsbodem voor een stralende toekomst

Auferstanden aus Ruïnen und der Zukunft zugewand
(eerste regel volkslied DDR).

In dit hoofdstuk zal ik eerst laten zien met behulp van welke beloften en welke retoriek de nieuwe Oost Duitse machthebbers hun machtsaanspraken trachtten te legitimeren. Ten tweede zal ik laten zien in hoeverre een en ander aansloot bij het verlangen van de Oost Duitse bevolking om over het sociale failliet van het verleden te zwijgen en de materiële ruïnes zo snel mogelijk weg te werken.

Het is belangrijk om te benadrukken dat de nieuwe Oost Duitse machthebbers zichzelf in wezen een welhaast onmogelijke opgave stelden in hun pogingen de Oost Duitse bevolking in te nemen voor de realisatie van hun socialistische project. Door de nationaal socialistische machthebbers was de Sovjet Unie consequent neergezet als het rijk van het kwaad,¹ en het merendeel van de Oost Duitse bevolking was dan ook fervent anti-Russisch gezind. Toen de Amerikaanse bezetting van Thüringen in de voorzomer van 1945 werd afgelost door Russische troepen, vreesden de meeste inwoners van het gebied dan ook dat dit een verslechtering van hun lot zou betekenen. Een inwonster van Berlijn verwoordde de houding ten opzichte van de verschillende bezettingsmachten als volgt: “If we saw Russians, we would run down the basement steps. If we saw Americans, we would run up the steps to meet them” (Borneman a.w.:123). Aangezien de angstige verwachtingen, die een groot deel van de Duitse bevolking jegens de Russen koesterde, bewaarheid werden in de op grote schaal door de leden van het Rode Leger gepleegde verkrachtingen,² en de grotendeels in natura opgeëiste herstelbetalingen, is het weinig verbazingwekkend dat er in het oostelijk deel van Duitsland sprake was van sterke anti-Sovjet gevoelens en verzet tegen “the early socialisation policies” (Pritchard a.w.:47).

Toch ben ik van mening dat de Oost Duitse machthebbers er óók in slaagden om de inwoners van het land tot op zekere hoogte te betrekken bij en (emotioneel en sociaal) te moveren voor het socialistische project. De voornaamste manier waarop zij daarin slaagden was met behulp van wat wel het centrale leerstuk van de Oost Duitse staat kan worden

¹Zie Borneman: “Nazi propaganda (...) tended toward hysteria in its (...) portrayals of the Russians as a bestial, inferior race.” (1992:122)

²Volgens recente schattingen zijn er in het door de Russen bezette deel van Duitsland twee miljoen vrouwen verkracht (Pritchard 2000:20).

genoemd: het antifascisme, en de daarmee gepaard gaande suggestie dat er een rigide grens kon worden getrokken tussen het verleden en de toekomst. Dit leidde tot een grondige herschrijving van de geschiedenis. Het meest opvallende aan de manier waarop dat gebeurde was, dat de Oost Duitse bevolking in het herschreven verleden een aantal aanknopingspunten kreeg aangereikt met behulp waarvan het in 1945 vigerende gebrek aan onderling vertrouwen én vertrouwen in de toekomst, konden worden bezworen.

Hieronder zal eerst ik laten zien hoe de Oost Duitse geschiedenis op socialistische leest werd herschreven. Daarna zal ik laten zien op welke manier dat aansloot bij de twee centrale verlangens van de bevolking – het in *stilte* opbouwen van *materiële* welvaart – waardoor er, ondanks alle reserve die het merendeel van de Oost Duitse bevolking koesterde jegens de Russische bezettingsmacht en hun socialisme, in de periode na 1945 toch een zeker pact ontstond tussen de nieuwe socialistische staat en de Oost Duitse bevolking.

Een herschreven verleden en een nieuwe toekomst

In het vorige hoofdstuk liet ik zien dat de Sovjet Unie in 1945 geen vastomlijnde plannen had met het oostelijk deel van Duitsland. Naarmate de tegenstellingen tussen de westerse geallieerden en de Sovjet Unie toenamen, en het steeds duidelijker werd dat het westelijk deel van Duitsland bij het kapitalistische machtsblok werd ingelijfd, veranderde dat. In 1949 werd de DDR als aparte Duitse staat opgericht. De nieuwe machthebbers zagen zich echter gesteld voor het probleem dat de nieuwe staat op geen enkele manier aansloot bij bestaande nationaliteitsgevoelens. Om de DDR bestaansrecht te geven, was een kunstgreep noodzakelijk. Er moest worden geclaimd dat dit deel van Duitsland op wezenlijke punten ‘anders’ was dan zijn voorganger én ‘anders’ dan het door de westelijke geallieerden bezette deel. Dat gebeurde door de socialistische DDR als een ‘antifascistische staat’ neer te zetten: “Die DDR beanspruchte den historischen Ehrentitel eines ‘Neuen Deutschlands’, dessen politisch und sozioökonomisch begründeter Antifaschismus ein für allemal mit den Traditionen gebrochen hatte, die zu 1933 führten.” (Kleßmann und Wagner 1993:15)

Daartoe moest in de eerste plaats aannemelijk worden gemaakt, dat het fascisme volledig het gevolg was geweest van het *kapitalistische* systeem – dat in de DDR was afgeschaft. In de tweede plaats werd geclaimd dat de val van het nationaal-socialistische regime het resultaat was van de strijd, die was geleverd door de leden van de communistische partij en andere antifascisten – die de nieuwe leiders van de DDR waren. In de derde plaats

heette er alléén in het oostelijk deel van Duitsland na 1945 een succesvolle denazificatie te zijn doorgevoerd. In de kapitalistische westzone (later BRD) heette de denazificatie veel minder rigoureuus ter hand te zijn genomen, hetgeen een logisch gevolg was van de historische continuïteit van deze staat, in de vorm van de daar heersende kapitalistische bezits- en productieverhoudingen. Dankzij deze drie claims heette de oprichting van de socialistische Duitse staat *noodzakelijk* om het behoud van het *goede* deel van de Duitse erfenis te garanderen.

Nu lijdt het geen twijfel dat de socialistische machthebbers op een aantal terreinen inderdaad een wezenlijke breuk tot stand brachten ten opzichte van de daaraan voorafgaande periode. In de eerste plaats had een belangrijk deel van de met de SMAD samenwerkende politici, die later deel zouden uitmaken van de eerste regering van de DDR, als antifascistische verzetsstrijders hun leven op het spel gezet in de strijd tegen het fascisme. In de tweede plaats werden er inderdaad, zoals in het voorgaande hoofdstuk geschetst, radicale eigendomswijzigingen doorgevoerd en werden de productiemiddelen mettertijd gecollectiviseerd. In de derde plaats werd de bestaande elite van haar positie verdreven, de commerciële en intellectuele bourgeoisie verloor zijn machtsbasis en niet alleen leraren, hoogleraren en rechters, maar ook het grootste gedeelte van het administratieve kader werd ontslagen en vervangen door mensen, die grotendeels uit de lagere sociale klassen afkomstig waren.

In order to realize its political and ideological program, the SED replaced the entire elite, an unprecedented upheaval in modern German history. This process of restructuring destroyed traditionally developed milieus, basically changed the social climate and mobilized society to a considerable extent (Pollack 1999:37).

Hiermee verwierven de nieuwe machthebbers een grote groep trouwe aanhangers, en de socialistische ideologie kreeg er een belangrijke groep gelovigen bij.³ Voor zover er sprake was van reële veranderingen, werden deze door de nieuwe machthebbers echter opgeblazen en uitvergroot. Het resultaat was een volstrekt onrealistisch beeld van het recente verleden én de nabije toekomst.

³In haar MA scriptie beschrijft Christien Muusse (2003) hoe een groot deel van de generatie die in 1945 volwassen was, zich tot het eind aan toe loyaal heeft gevoeld jegens de DDR. Dit was grotendeels te wijten aan hun identificatie met het antifascisme, die mede het gevolg was van de hen in het kader daarvan geboden carrièrekansen. Zie ook Kleßmann (in Jarausch 1999: 366-7) en Kocka (1994:549). Dat deze groep bijna tot het eind van de DDR aan toe trachtte haar machtsaanspraken te consolideren, gaf niet alleen aanleiding tot grote spanningen, maar ook tot een onvermogen bij politiek leidinggevenden om beleid bij te stellen en kritisch naar ontwikkelingen te kijken. Zie Fulbrook (1996:284). Ross wijst er op dat de loyaliteit van deze zogenaamde “Aufbaugeneration” verandering in de DDR bemoeilijkte (2002:67), zie ook Jessen (1999:346) en ook Berghoff, die stelt: “Machtsicherung ging stets vor Effizienzsteigerung” (1999:152).

Het maakt nauwelijks verschil welke Oost Duitse bronnen men raadpleegt: of dat nu historische overzichtswerken zijn, Oost Duitse zangbundels, autobiografieën van bekende Oost Duitsers, educatieve boeken voor de jeugd of reclameplakaten – overal is dezelfde messcherpe markering te zien tussen de nationaal socialistische samenleving van vóór 1945 en de socialistische van daarna. Waar het leven voordien geïnfecteerd heette te zijn door de niet-aflatende kapitalistische “Kampf aller gegen alle” (Herting 1968:916), daar zou die in een samenleving op socialistische grondslag bijna als vanzelf verdwijnen, om plaats te maken voor vriendschappelijke samenwerking, “kollektive Verbundenheit” en een gevoel van onderlinge lotsverbondenheid (idem:903).

Zo werd de Oost Duitse geschiedenis grondig herschreven. Samenvattend werd zij gekarakteriseerd door “heroism, resistance and victory” (Fulbrook 1999:33). Oost Duitse historici benadrukten de onschuld van het volk, in een onschuldig land, waar helaas twee categorieën schurken te vinden waren: de *Junker* en de *Monopolkapitalisten* (idem:109). Beide categorieën, die verantwoordelijk werden gesteld voor alle rampen die er zich in de geschiedenis hadden voltrokken, werden uitsluitend in de bekende, aan het Marxisme ontleende sociaal-economische interpretatiekader geduid en beschreven.⁴ Volgens de Oost Duitse socialisten had het nationaal socialisme zich weliswaar gepresenteerd als een variant van het socialisme, maar waren zowel het nationaal-socialisme als het fascisme in werkelijkheid de laatste afschuwwekkende stuiptrekkingen geweest van het *kapitalistische systeem*, waar onderlinge concurrentie het voornaamste kenmerk van was geweest. Voor zover er in de DDR aandacht werd besteed aan het antisemitisme en racisme van de nationaal socialistische politiek, was dat als onderdeel van een algemene kapitalismekritiek (idem:110).⁵

Ook voor de periode ná de Duitse capitulatie is de analyse in de Oost Duitse geschiedschrijving helder en duidelijk: vanzelfsprekend was de denazificatie van het door de Russen bezette deel van Duitsland strikt, rechtvaardig en succesvol doorgevoerd. Vrijwel alle nazi's heetten te zijn bestraft en hun bezittingen heetten te zijn geconfisqueerd,

⁴Zie bij voorbeeld de manier waarop er in de eerste alinea van het boek *Stärker als die Wölfe* – een vonkend geschrift van de Oost Duitse academici Kühn und Weber (1976) over de heldhaftige wijze waarop KPD helden reeds vóór de komst van de Amerikanen Buchenwald zouden hebben bevrijd – wordt geschreven over de oprichting van concentratiekampen: “In diese Konzentrationslager wurden Kommunisten, Sozialdemokraten und bürgerliche Gegner des faschistischen Regimes verschleppt” (idem:7).

⁵Dat deze herschrijving van de geschiedenis ook een danige relativering van de uniciteit van Auschwitz betekende, beschrijft Danyel: “frühe Quellen (liefern) erschreckende Beispiele des Toleranzverlustes gegenüber andere Opfergruppen, insbesondere den rassistisch verfolgten Juden” (1995:35). Voor een gedetailleerde schets en analyse van de manier waarop de Oost Duitse staat en politici zich verhielden tot het debat over de jodenvervolging, herstelbetalingen aan joodse slachtoffers van het nazisme en Israël, zie Herf (1997:40-200).

genationaliseerd en vervolgens voor het algemeen welzijn te zijn aangewend en herverdeeld. Volgens de officiële lezing van de Oost Duitse geschiedenis had het grootste deel van de bevolking van Oost Duitsland slechts weinig uitleg nodig gehad om te begrijpen hoezeer het misbruikt was door het kapitalistische nationaal socialisme en zijn leiders. In tegenstelling tot de situatie in het door de westelijke geallieerden bezette deel van Duitsland, was het oostelijk deel van Duitsland in 1945 bevrijd, vervolgens gezuiverd en daarmee was de officiële kous af. Generaties Oost Duitse schoolkinderen uit Rudolstadt werden op schoolreisje meegenomen naar het voormalige concentratiekamp Buchenwald, om daar de plaats van het fascistische kwaad met eigen ogen te aanschouwen, én om te beluisteren hoezeer het aan de socialistische bevrijders te danken was, dat er met succes een einde was gemaakt aan het rampzalige “Profitstreben der deutschen Monopolbourgeoisie, ihrer bestialischen Ausbeutung und Unterdrückung (...) im KZ Buchenwald” (Kühn & Weber 1976:17) en aan de “verruchte Geschichte des deutschen Imperialismus” (idem:276).

Al met al moge het duidelijk zijn dat het door de SED gesanctioneerde beeld op de Duitse geschiedenis een ideologie was, in de klassieke Marxistische zin van het woord: het was “as fictitious as it was self-serving for the SED” (Ross 2002:46). En hoewel een belangrijk deel van de nieuwe Oost Duitse machthebbers bestond uit dappere verzetshelden, zijn historici het er over eens dat “the image of a pristine antifascist government cleansed of all ex-Nazis was more antifascist mythology than East German reality” (Herf 1997:189). De denazificatie van het oostelijk gebied van Duitsland blijkt niet succesvoller te zijn geweest dan die van het westelijk deel. En de Russische bezettingsmacht blijkt zich daar maar al te zeer bewust van te zijn geweest: “the Soviets publicly claimed satisfaction with their success, while privately they too admitted failure” (Vogt 2000:5).⁶

Dát toegeven zou de legitimiteit van de DDR volledig hebben aangetast. En zo was en bleef het antifascisme de kern van het Oost Duitse staatsproject, met behulp waarvan de staat gedurende de meer dan veertig jaar dat de DDR bestond “zedelijk [werd] verheven” (De Bruyn 1993:353). Het antifascisme was het Oost Duitse “identitätsbestimmende und staatstragende ideologische Konstrukt” bij uitstek (Danyel 1995:31). Onophoudelijk en op ieder denkbaar terrein werd het aangewend: ter legitimering van het ontstaan en voortbestaan van de staat, de verdeling van de macht, de Oost Duitse politieke koers, de (politieke) beslissingen die er werden genomen, en om het volk aan de staatsmacht te verbinden. Dat

⁶Zie ook Herf, die eveneens duidelijk maakt dat het aantal in de DDR voor nazi-misdaden berechte personen, ondanks de Oost Duitse beweringen dienaangaande, vergelijkbaar is met dat aan West Duitse zijde: “despite its antifascist legitimations, the German Democratic Republic was, if anything, even less aggressive in prosecuting crimes in the Nazi era than was the Federal Republic” (1997:337).

gebeurde niet alleen door loyaliteit af te dwingen met de dappere antifascistische *Widerstandskämpfer*, maar ook door een lyrisch beeld te schetsen van het heil dat een socialistische toekomst brengen zou.

Volgens de Oost Duitse socialistische lezing werd het bestaan in samenlevingen op socialistische grondslag, in tegenstelling tot dat onder kapitalistische bezitsverhoudingen, gekenmerkt door het gemeenschappelijk bezit van alles, en door de daarmee gepaard gaande onderlinge gelijkheid, harmonie en solidariteit. Hierdoor kon er een nieuwe mens tot ontwikkeling komen, “das Geschenk des ‘neuen Menschen’” (Herting 1968:902). Deze nieuwe mens onderscheidde zich van zijn fascistisch-kapitalistische voorganger door zijn *werkelijke* verbondenheid met het collectief. Doordat hij werd gedreven door het besef dat het collectieve belang hetzelfde was als zijn eigen belang, zou er in de toekomst geen ruimte meer zijn voor “spießbürgerliches und individualistisches Streben. Neid und Haß würden ausgerottet, und der Mensch werde vom Gefühl der Einsamkeit auf Erden befreit” (idem). De Oost Duitse bevolking was of zou op korte termijn worden bevrijd van alle sociaal-destructieve tendensen en ervaringen die hun bestaan tot dan toe hadden gekenmerkt, om in plaats daarvan deel te worden van de “sozialistische Menschengemeinschaft” (Meuschel 1992:221), waarin “der Mensch Ziel und Maß aller Dinge” was (idem:271), waardoor er ruimte was voor de “freien Entfaltung des einzelnen im Dienste des Volksganzen” (idem:78). De inwoners van de DDR zouden worden opgenomen in een gemeenschap van gelijkgerechtigden en gelijkgestemden, waarbinnen zij zouden kunnen werken aan de zo volledig mogelijke ontwikkeling van hun eigen persoonlijkheid, mogelijkheden en capaciteiten, die zij vervolgens vanzelfsprekend ten dienste van het grotere geheel zouden (willen) stellen. De belofte was, met andere woorden, dat er sprake zou zijn van een volledige eenheid en harmonie: ín ieder individu en tussen mensen *onderling*. En aangezien er in het oostelijk deel van Duitsland reeds in het najaar van 1945 een begin was gemaakt met de beëindiging van de kapitalistische eigendomsverhoudingen en de grootschalige nationalisatie van landbouw en industrie, waren alle noodzakelijke voorwaarden aanwezig voor de ontwikkeling en totstandkoming van de nieuwe mens.⁷

Zowel voor de periode van het nationaal-socialisme, als voor de jaren na 1945 was er binnen de officiële Oost Duitse historiografie slechts plaats voor misdadigers, slachtoffers en helden. Aangezien het merendeel der schuldigen “nach offizieller Lesart alle im Westen saßen”, en de rest succesvol gedenazificeerd was, “war im neuen Deutschland, wo

⁷In september 1945 had de Russische bezettingsmacht in Oost Duitsland een grootschalige landhervorming doorgevoerd (zie Weber 1991:34 e.v.).

Optimismus und Zukunftsglaube gefordert wurden, nicht Erinnerungs-, sondern Verdrängungsleistung gefragt” (De Bruyn 1996:22). Het verraad, de pijn, haat en nijd, die ik in het vorige hoofdstuk schetste, werden níet gemeld. Voor zover de ervaringen en herinneringen van de bewoners van dit land niet in overeenstemming waren met het officieel gepropageerde en gesanctioneerde beeld, was daarvoor in de DDR géén plaats.

Naarmate de DDR, onder invloed van de Koude Oorlog, een belangrijker rol kreeg in de krachtmeting tussen de Verenigde Staten en de Sovjet Unie, werd het in eigen land steeds moeilijker om het recente verleden open en onbevooroordeeld te onderzoeken. Zelfs dertig jaar later was het in de DDR vrijwel onmogelijk om met betrekking tot de periode 1933-1945 een vraag als ‘hoe was het mogelijk?’ of ‘hoe was het werkelijk?’ op een andere manier te stellen dan als retorische voorzet tot het dwingende marxistische interpretatiekader. Tot halverwege de jaren zeventig werd er in Oost Duitsland slechts op één manier over de nazi-tijd geschreven en dat was vanuit het perspectief van diegenen, die al tijdens de oorlog tot het inzicht waren gekomen dat het fascisme verwerpelijk en slecht was.

Zelfs *toen* er uiteindelijk in 1976 een autobiografische roman over die jaren verscheen (*Kindheitsmuster* van Christa Wolf), werd die fel bekritiseerd omdat Wolf daarin openlijk uitkwam voor het feit dat zij, zoals zoveel van haar generatiegenoten, werkelijk had geloofd in Hitler en zijn beloftes. Daarmee gaf ze in feite aan, aldus de kritiek, niet bereid te zijn haar eigen ervaringen en herinneringen ondergeschikt te maken aan de vooruitstrevende maatschappelijke krachten en ontwikkelingen in haar land (Trommler 1990:83). De vervreemding, die gepaard moet zijn gegaan met de rigoureuze manier waarop het Oost Duitse verleden werd herschreven, is door Trommler kernachtig verwoord: “whatever the experience, it cannot even claim an appropriate understanding of the events *of which it has been part*” (1990:83-4, curs. mv).

Het pact

Toch moet het, behalve vervreemdend, voor een groot deel van de Oost Duitse bevolking óók geruststellend zijn geweest dat er over het verleden niets anders *mocht* worden verkondigd en gedacht dan de hierboven geschetste mythe over daders, slachtoffers en helden. Juist omdat de van overheidswege voorgeschreven visie op het verleden niet alleen van groot belang was ter legitimering van de politieke koers en verhoudingen in de DDR, maar ook werd gebruikt “to instil a sense of political commitment that was to be beyond valid questioning” (Fulbrook

1999:33-4), was er simpelweg geen ruimte voor tegenspraak of persoonlijke kleuring. Alle mogelijke middelen werden aangewend

to appropriate the emotions aroused in support of the imposed politics of the present.

A false dichotomy was erected: if you are against fascism, then you are for the GDR;

if you are critical of the GDR, then you are essentially a fascist (idem).

In hoofdstuk vijf zal ik laten zien dat veel Oost Duitsers het tot lang na de Wende van 1989 moeilijk bleven vinden om kritiek te beluisteren (laat staan te uiten) op de DDR vanwege het ‘antifascistische karakter’ van die staat. “Ondanks alles”, zo benadrukte de 68-jarige rechter die ik in Rudolstadt regelmatig bezocht en die over het algemeen redelijk kritisch was over de voormalige DDR, “waren de oorspronkelijke bedoelingen en uitgangspunten van de DDR goed”. Fulbrook spreekt in dit verband over de “psychological coercion” die door de Oost Duitse machthebbers op de inwoners van de DDR werd uitgeoefend (1999:34). En ook de Oost Duitse schrijver Günther de Bruyn maakt in zijn herinneringen duidelijk, dat het woord ‘antifascisme’ als officieel staatslabel de Oost Duitse staatsmacht zozeer “zedelijk verhief” (1992:353), dat alle potentiële kritiek op de staat “werd vertroebeld door een slecht geweten” (idem:354). Kritiek op (de staatsinrichting, machthebbers of politieke koers van) de DDR was bijna bij implicatie kritiek op ‘het antifascisme’ en als zodanig al snel verdacht. Iedere potentiële afwijking van de socialistische leer in de DDR werd afgestraft door deze als ‘fascistisch’ of ‘revanchistisch’ te discrediteren.⁸ In de DDR was het gebruik van moreel beladen ideologische claims de belangrijkste manier “to capture the public political imagination by tapping into its wells of moral conscience” – een door moraliserende staten veelvuldig gebruikte tactiek (Falk Moore 1993:4). Voor de nieuwe Oost Duitse staat fungeerde het antifascisme als

a fetish. The signs, vocabulary and narratives that it produces are not meant merely to be symbols; they are officially invested with a surplus of meanings which are not negotiable and which one is officially forbidden to depart from or challenge (Mbembe 1992:4).

Dat de “legend of the good beginning” (Jarausch 1999:4), die van meet af aan zo belangrijk was voor de legitimiteit van de nieuwe staat, ook intern zo goed werkte hangt mijns inziens niet alléén samen met de door de staat uitgeoefende druk. Daarnaast moet deze lezing van de geschiedenis voor de Oost Duitse bevolking ook een buitengewoon aantrekkelijke belofte zijn geweest. In de eerste plaats vanwege de belofte van de toekomstige samenleving met een

⁸Zie ook Herf, die duidelijk maakt “[b]ecause the Communists were by definition antifascists, any criticisms of the Communists ‘opened the path’ to a new era of fascism” (1997:101).

grote mate van harmonie en sociale solidariteit, waardoor de sociale spanningen (die voor de Oost Duitse bevolking toch bepaald níet abstract of ver weg waren) op korte termijn zouden verdwijnen.

The new social order that emerged in the GDR (...) was founded upon the notion of the 'People-as-One,' a conception of society as essentially homogeneous and unified. This ideological foundation (...) categorically denies that division, conflict, and antagonism are constitutive of society (Hell 1997:916).

In de tweede plaats bood de 'antifascistische' DDR het Oost Duitse volk de mogelijkheid om een meer persoonlijke confrontatie met het recente verleden uit de weg te gaan (zie ook Vogt 2000:244), en daarmee de ogen te sluiten voor de eigen, individuele verantwoordelijkheid en betrokkenheid bij de opkomst van het nationaal-socialisme, de oorlog én het daarop volgende 'Grote Niets'. Dat alles kon men wegschrijven in het algemene politiek-ideologische verhaal over het kwaad van het kapitalisme dat in de DDR *beseitigt* was. Alle eigen twijfels en onderlinge strijd werden ondergeschikt gemaakt aan, en verdwenen in de belofte van de stralende toekomst van onderlinge solidariteit en geborgenheid, die de Oost Duitse bevolking wachtte. Met betrekking tot alle recente rampen kregen Oost Duitsers hun collectieve onschuld van staatswege op buitengewoon dwingende wijze aangeboden.

Mijns inziens heeft de mythe van een nieuw begin in moreel en sociaal-psychologisch opzicht vérstrekkende consequenties gehad. Via de voorstelling van de recente geschiedenis met een diepe kloof erin, kregen de in de DDR wonende Duitsers van hogerhand een vrijbrief om zich van hun verleden te distantiëren. Het zwijgen werd niet alleen van staatswege gestimuleerd, maar het werd de Oost Duitse bevolking uitdrukkelijk *verboden* om zich op een andere, meer persoonlijke manier te verhouden tot het recente verleden. Het is dan ook weinig verbazingwekkend dat Mary Fulbrook heeft geconcludeerd dat "the myth of innocence of the workers and peasants (...) appears to have gone down relatively well with the vast mass of the East German population" (1999:55).

Mét Mary Fulbrook meen ik, dat de hiervoor geschetste combinatie van het wegschrijven van bepaalde aspecten van het verleden, het door de staat gesanctioneerde geheugenverlies én de herinterpretatie van werkelijke herinneringen, een buitengewoon effectief mechanisme was "for achieving a constrained loyalty" (idem:34). De vraag in hoeverre de 'loyaliteit' van de bevolking jegens de socialistische staat afgedwongen was, dan wel vanwege eigen belangen werd onderschreven, lijkt me weinig vruchtbaar. Mijns inziens was het beide. Belangrijker was dat, *doordat* de Oost Duitse staat er van meet af aan voor zorgde dat er in de DDR geen open *Auseinandersetzung* met het recente verleden kon

plaatsvinden, datgene wat ik hiervoor als ‘vervreemding’ omschreef, feitelijk was ingebakken in het van overheidswege gesanctioneerde beeld van het verleden, de toekomst én de samenleving. Op de consequenties daarvan kom ik verderop nog terug.

Je zou ook kunnen zeggen dat de van overheidswege gepropageerde geschiedenis geschreven was rondom een verzwegen gat. Een gat, waarin niet alleen de staat zijn geheime belangen toedekte met een mooi verhaal over onderlinge solidariteit, maar waarin ook de persoonlijke ervaringen van de inwoners van het land verstopt waren – ervaringen van onderling wantrouwen, verraad en het ontbreken van solidariteit, evenals de moreel beladen vragen over mogelijke betrokkenheid bij, of schuld aan, de dood van miljoenen medemensen. Juist omdat zowel de staat als de inwoners van het land een onuitgesproken belang hadden bij het verzwijgen van dat ‘gat’, kon er mijns inziens een verbintenis ontstaan tussen de staatsideologie enerzijds en de wensen, verlangens en strevingen van grote delen van de bevolking anderzijds. Beide partijen hadden er een gedeeld belang bij om bepaalde zaken aan het oog te onttrekken en andere zaken juist te benadrukken. Op die manier slaagde de Oost Duitse staat er mijns inziens in om, ondanks de scepsis die er bij grote delen van de bevolking óók heerste, een onuitgesproken en grotendeels onbewuste verbondenheid met de ‘antifascistische’, socialistische ideologie te bewerkstelligen. Zo functioneerde het beeld van de geschiedenis met een streep erdoorheen in de DDR als een ideologische kern, met behulp waarvan de schijn van nationale eenheid werd gewekt, en loyaliteit werd afgedwongen.⁹

die Loyalität zur DDR [hatte] (...) irrationale, fast könnte ich sagen mystische Dimensionen. Irgendwie haben die platten, uns übergestülpte Muster doch bis in die Tiefe, ins Unbewußte gewirkt. Nicht umsonst hieß die Mauer ‘antifaschistischer Schutzwall’ (Simon 1995:48).

In de DDR fungeerde de ‘antifascistische’, socialistische leer als een masker, waarmee zowel de machthebbers als de bevolking zich graag tooide. De “spezifische Schlussstrichmentalität” (Danyel, Groehler und Kessler 1994:149), waarvan in de DDR van meet af aan sprake was, had tot gevolg dat “entscheidende Fragen der Aufarbeitung, wie die nach der Massenbasis der NS-Regimes (...) ebenso ausgeklammert [wurden] wie das Problem der Verstrickung der Bevölkerung in die Verfolgungs- und Vernichtungspraxis des Regimes” (idem:152). En waar de bevolking van het westelijk deel van het land in eerste instantie weliswaar vergelijkbare reacties op het trauma van de oorlog en de daarna volgende periode van honger, ellende en onderlinge strijd aan de dag legde als in de DDR het geval was – stilte en fanatiek opbouwen

⁹Zie in dit verband ook Mitchell (1999:88-9) over de werking van ideologie als nationaal verenigend.

om weg te werken – ontstond er in de BRD, zeker na de stiltedoorbrekende activiteiten van de roemruchte *68er Generation*, een grotere mate van openheid over het verleden dan in de DDR ooit het geval was of kon zijn:

the establishment of democracy in the West also meant that, in sharp contrast to the dictatorship in the East, the decisions of the early years were not final. The East Germans were able to freeze political memory (...). In West Germany, political freedom and open debate fostered criticism of the shortcomings of the Adenauer era and a growing knowledge about the Nazi era. (Herf 1997:390-1)

De ruïneuze ervaringen waar de stralende Oost Duitse toekomst op was gebouwd, werden weggedrukt en bleven daardoor verborgen. In de komende hoofdstukken zal ik ingaan op de vraag hoe dit van invloed is geweest op de sociale textuur van de Oost Duitse samenleving. Tevens zal ik daarin laten zien welke collectieve bewaarplaatsen er in de DDR tot ontwikkeling kwamen om de ervaringen en herinneringen die niet in het officiële, door de staat gesanctioneerde verhaal pasten, onder te brengen. Dat er op individueel niveau ook andere bewaarplaatsen waren, maakte mijn 70-jarige buurvrouw in Rudolstadt duidelijk, wanneer zij al zingend tijdens haar vele dronken buien terugkeerde naar haar verloren *Heimat*.

Ze woonde naast me in een oude woning op het marktplein. Net als ik moest ook zij in het najaar en in de winter elke dag beneden op de binnenplaats kolen en aanmaakhoutjes halen voor de kachel. In tegenstelling tot haar, had ik echter wél de beschikking over warm water, een douche en een eigen w.c. Als zij zich wilde wassen moest ze dat doen in een teiltje, met water dat ze op de kachel of het fornuis had verwarmd. Mijn buurvrouw was eenzaam. Behalve haar zoon, die haar met zichtbare tegenzin eens in de drie à vier weken bezocht, leek ze vrijwel niemand te kennen. Zo nu en dan sprak ik met haar, maar die gesprekjes liepen nooit echt gemakkelijk; ze leek er met haar hoofd niet echt bij. Het voornaamste probleem was dat ze dronk. Uit onze kleine gesprekjes bleek dat ze afkomstig was uit Silezië, een deel van Duitsland dat na de oorlog aan Polen werd toebedeeld. Ook zij had in het voorjaar van 1945 haar woonplaats in allerijl moeten verlaten. Of haar zoon toen al geboren was, weet ik niet. Het grootste deel van de afstand naar Rudolstadt (ruim 600 kilometer) heeft ze toen hoogstwaarschijnlijk te voet afgelegd, zoals al die anderen die toen verdreven werden. Ook zij moet bij aankomst in dit gebied door haar nieuwe omgeving zijn weggekeken, omdat ze mensen het brood uit de mond keek en aanspraak maakte op een woning die er niet was. Of ze ooit echt in Rudolstadt heeft kunnen aarden weet ik niet, maar ik kreeg niet die indruk. In ons gemeenschappelijke halletje hing een schilderijtje van een vredig uitzierend landschap, geschilderd in 1943. Hoewel het wel wat leek op de omgeving van Rudolstadt, verbeeldde ik me altijd als ik ernaar keek dat het haar geboortestreek in Silezië voorstelde.

In de tijd dat ik naast haar woonde, kwam ze meerdere keren per week stomdronken thuis. Dan waggelde ze luidruchtig de trappen op naar de gemeenschappelijke voordeur van ons halletje. Soms haalde ze die niet en het is meerdere keren voorgekomen dat ik haar bij thuiskomst in de gang beneden aantrof, liggend in haar urine. Dan was ze gevallen en te laveloos om op te staan. Eén keer hoorde ik haar vallen. Het was een harde dreun en toen ik beneden kwam lag ze in een plas bloed in de gang, met haar benen geknakt onder zich. De ambulance kwam haar ophalen. Ze werd voor een paar weken in het ziekenhuis opgenomen en daarna was ze er weer, ietsje dunner. Maar het duurde niet lang of ze dronk weer net zoveel als voor de val. Weer kwam ze regelmatig dronken thuis. Vaak kostte het haar hoorbaar veel moeite om de sleutel in het slot te krijgen en de deur te openen. Maar als ze eenmaal binnen was, verliep de rest van de avond altijd op dezelfde wijze. Door de dunne muren heen kon ik horen hoe ze in haar woonkamer zat en zong, soms tot diep in de nacht. Regelmatig hoorde ik flarden van de tekst. Die was altijd hetzelfde: *Heimat, Heimat*, klonk het weemoedig.

Alcoholisten zijn er overal. Maar dat mijn bejaarde buurvrouw vijftig jaar na dato elke avond in haar dronkenschap terugging naar haar land van herkomst, was veelzeggend. Haar geschiedenis bevatte tal van elementen die in de officiële Oost Duitse geschiedenis geen plaats hadden gekregen. Haar levensverhaal was taboe verklaard; voor socialisten bestaat er immers geen heimwee naar het gebied waar men toevallig is geboren, zeker niet, wanneer dat gebied om politiek belangwekkende redenen aan het bevriende buurvolk is toebedeeld.

Und der Zukunft zugewand: een materieel betere toekomst tegemoet

Tot nu toe concentreerde ik me op de algemene beloften die de nieuwe machthebbers de Oost Duitse bevolking aanboden. Door een streep te trekken onder het verleden en de samenleving in sociaaleconomisch opzicht op rigoureuze wijze te herstructureren, zou er welhaast vanzelf een gemeenschap van ‘nieuwe mensen’ ontstaan, die in grote onderlinge harmonie en solidariteit zou samenleven. Ik suggereerde dat er een belangrijke aantrekkingskracht uit is gegaan van de combinatie, van een verleden met een streep erdoor én het in het verlengde daarvan geïmpliceerde sociale heil. In het vorige hoofdstuk liet ik echter zien, dat de (Oost) Duitse bevolking in de periode na 1945 een nieuw houvast niet alleen zocht in het verzwijgen van de sociale breuklijnen uit het verleden, maar ook in de *materiële wederopbouw* van de samenleving. De vraag is nu in hoeverre de socialistische staat aan dat laatste element tegemoet kwam.

In theorie is het antwoord er op simpel: binnen het Marxisme golden de veranderde materiële omstandigheden in de DDR als basis voor de geschetste sociale heilstaat. Dóór de materiële bestaansbasis te veranderen, zou er als vanzelf een einde komen aan de kapitalistische “Unkultur” (*Kultur im Heim* 1968/6:4), waardoor men ook hier alle energie, hoop en vertrouwen zou kunnen richten op de “Sicherung der höchsten Wohlfahrt und der freien allseitigen Entwicklung *aller* Mitglieder der Gesellschaft” (Hager 1981:11). Ook hier zou de radicale verandering van de materiële bestaansvoorwaarden ervoor zorgen dat de inwoners van het land zich op een totaal andere manier zouden gaan verhouden tot hun arbeid, waardoor de factor arbeid in de socialistische samenleving weer het centrale, constitutieve element van het bestaan kon zijn: “Arbeit - das ist Freude, Freiwilligkeit und Verantwortung, Mut, Fleiß und Heldentat, Erfolg, Sonderschicht und Plan. Der Akteur sieht seine Lebensaufgabe, ja seine “patriotische Pflicht” in der produktiven Tätigkeit” (Hagelweide 1968:190).¹⁰

Vanzelfsprekend is het de vraag hoe deze algemene woorden in werkelijkheid uitpakten. Nog los van het antwoord op die vraag wil ik hier echter benadrukken, dat het van groot belang was dat ook de Oost Duitse socialistische machthebbers uitgerekend *op materialistische wijze* beloofden het grote geluk van een vervuld leven in onderlinge sociale harmonie voor allen te realiseren. Doordat zowel zij als de bevolking aan de materiële verandering van het bestaan een veel verstrékkender invulling gaven dan het veranderen van de economische verhoudingen en het weder opbouwen van de samenleving als zodanig, kon er ook op dit terrein een verknoping ontstaan tussen de noden, wensen en verlangens van de bevolking enerzijds en de beloften van de machthebbers anderzijds.

Zoals gezegd is het vervolgens echter de vraag hoe de algemene Marxistische uitgangspunten werden vertaald in de concrete politiek van alledag én in beleid met betrekking tot de materieelconsumptieve wederopbouw van het bestaan. Hoewel daarin géén eenduidige lijn te ontdekken is, staat één ding vast: uiteindelijk was “the lesson of the post-war shortage economy in the East just as in the West (...) that *meeting the needs of the consumer would be extremely important to establishing state legitimacy*” (Pence 2000:220 curs. mv).

De concrete vertaling van dit algemene axioma is minder eenduidig te schetsen. De historicus Mark Landsman stelt in zijn boek *Dictatorship and Demand. The Politics of Consumerism in East Germany* dat de Oost Duitse consumptiepolitiek gekenmerkt werd door

¹⁰Zie ook Baylis (1978:92) over de belangrijke (ook socialiserende) rol van de fabriek in dezen.

“a multiplicity of voices within the regime” (2005:11). In de eerste naoorlogse periode was de materieelconsumptieve situatie in Duitsland extreem slecht. Honger en gebrek beheersten het dagelijks leven. Om voor de hand liggende redenen werd de situatie in de twee delen van het land door de bevolking vanaf het allereerste begin nauwlettend vergeleken. Daarbij leek kort na de oorlog al duidelijk te worden, dat de materiële situatie in het westelijk deel van het land sneller verbeterde dan die in het oostelijk deel, hetgeen diepe invloed had op de geloofwaardigheid van het socialistische project in de DDR. Er blijkt een rechtstreeks verband te hebben bestaan tussen de houding van de Oost Duitse bevolking jegens de socialistische politiek enerzijds en de verbetering van de materiële levensomstandigheden anderzijds (Pritchard 2000:155). Zo stond bij voorbeeld de Saksische bevolking in 1946 en 1947 nog relatief welwillend tegenover de politieke besluiten van de nieuwe machthebbers, maar toen de materiële levensomstandigheden – mede onder invloed van de twee extreem strenge winters van 1947 en 1948 – verder verslechterden, erodeerde de volkssteun snel (idem). Een dieptepunt werd bereikt toen het halverwege 1948 in de BRD mogelijk werd om met gewoon geld boodschappen te doen in winkels die ook daadwerkelijk goederen in voorraad hadden. Het belang van die cesuur moet niet worden onderschat. De socioloog Michael Wildt heeft vastgesteld dat het verdwijnen van de levensmiddelenkaarten in de beleving van de West Duitse bevolking een einde aan de tijd van gebrek en ontbering betekende: “it symbolized the end of the war years and times of deprivation. It was the beginning of the long-expected return to ‘normality,’ security and welfare” (1998:304). Voor de Oost Duitse bevolking was het eveneens een belangrijke gebeurtenis, zij het in negatieve zin. Velen concludeerden toen “daß im Westen vieles zum Besseren gestellt sei” (Gries 1991:133).

Het symbolische én politieke belang van de gevulde winkels in de Westzone, werd slechts door een deel van de Oost Duitse politici begrepen, waaronder de sociologe Greta Kuckhoff.¹¹ Zoals Landsman heeft beschreven, was zij een van de weinigen die de belangrijke legitimerende betekenis van de gevulde winkels op waarde wist te schatten (Landsman 2005:50), maar veel politici en beleidsmakers waren ook in 1948 nog van mening dat de politiek inzake individuele consumptie ondergeschikt moest zijn aan het herstel van de (zware) industrie. Het fundamentele belang van een snelle verbetering van de consumptieve situatie zou hun op korte termijn op pijnlijke wijze duidelijk worden gemaakt.

¹¹Kuckhof had bij Mannheim gestudeerd, was in 1946 lid geworden van de SED en in 1948 lid van het secretariaat van de *Deutsche Wirtschafts Kommission*. Een commissie die tot aan de officiële oprichting van de DDR in 1949 bestond, verantwoording schuldig was aan de SMAD en onder meer belast was met het beleid inzake *Handel und Versorgung*.

Vanaf het begin van de jaren vijftig verlieten steeds grotere hoeveelheden Oost Duitsers om economische redenen huis en haard, om uit te wijken naar het door de westelijke geallieerden bezette deel van het land. De cijfers spreken boekdelen: volgens het *Statistisches Jahrbuch Berlin* verlieten in 1950 bijna 77.000 Oost Duitsers het gebied van de DDR om zich in de BRD te vestigen. In 1953 bereikte de uitstroom een voorlopig hoogtepunt met ruim 317.000 ‘emigranten’ (Borneman 1992:62). De Oost Duitse partijleiding zag deze ontwikkelingen met argusogen aan, maar lijkt er vertrouwen in te hebben gehad het economische tij spoedig te kunnen keren en de materieelconsumptieve problemen een halt toe te roepen. De theoretische aannamen waarop dat vertrouwen was gebaseerd, waren in de eerste plaats dat de voorgenomen collectivisatie van de landbouw al spoedig tot een overproductie zou leiden, “producing a surplus in foodstuffs and increasing the overall availability of goods” (Ciesla & Poutros 1999:143). In de tweede plaats ging men er van uit, dat de socialistische productiewijze uiteindelijk veruit superieur zou zijn aan de kapitalistische. Zo kondigde partijleider Walter Ulbricht op het tweede partijcongres in 1952 een versnelling in de ontwikkeling van het socialisme aan:

As a result of the double enslavement by American and West German monopoly capitalism, the living standard of the West German population will continue to sink, while in the GDR and the democratic sector of Berlin material and cultural conditions of the working people will improve according to plan (idem).

Ondanks deze veelbelovende woorden, blééf de vergelijking tussen de materieelconsumptieve situatie in beide delen van het land slecht uitvallen voor de DDR en de onvrede dienaangaande speelde een fundamentele rol in de enige opstand van naam die in de geschiedenis van de DDR heeft plaatsgevonden en wel die van 17 juni 1953.

De directe aanleiding van de opstand was de voortdurende verhoging van de productiviteitseisen, terwijl daar geen verbetering van de consumptieve mogelijkheden en/of prijsverlagingen in de staatswinkels tegenover stonden. Begin juni gingen arbeiders in Berlijn de straat op om hun onvrede over de opgeschroefde productiviteitseisen te uiten. Toen bevredigende reacties vanuit de partijtop uitbleven, werd er opgeroepen de volgende dag te demonstreren, onder het motto “butter instead of canons” (Landsman 2005:118). Op 17 juni vonden er overal in het land demonstraties en stakingen plaats en de opstand was een feit. Deze werd bloedig neergeslagen met behulp van de in het land aanwezige Sovjetroepen, maar de boodschap aan het adres van de nieuwe machthebbers was duidelijk: de staatslegitimiteit hing grotendeels af van de mate waarin de consumptieve situatie zou verbeteren. “The lesson of the power of consumer opinion in sowing concord or dissent had

been drummed into the minds of the new elites in Eastern Germany with the uprising of 17th June 1953” (Zachmann 1999:1). In een poging om het tekort aan levensmiddelen en consumptiegoederen zo snel mogelijk weg te werken, kende de SED na de opstand meer ruimte en vrijheid toe aan de restanten van de private industrie, waardoor de situatie sterk verbeterde (Merl 1997:176-7). Ook hier spreken de uitreiscijfers boekdelen: in 1953 vertrokken er ruim 317.000 mensen uit het gebied van de DDR, in 1954 was dat aantal afgenomen tot 114.000.

Na 1958 was de ergste nood in de DDR gelenigd. Tien jaar nadat dit in de BRD was gebeurd werden de levensmiddelenkaarten afgeschaft en ook hier blijkt dit een belangrijke symbolische gebeurtenis te zijn geweest – niet alleen voor de bevolking maar ook voor de staat. Amper twee maanden nadat de laatste rantsoeneringsmaatregelen werden opgeheven, kondigde partijleider Walter Ulbricht het begin aan van een onverbloemde materiële en consumptieve strijd met de BRD. Euforisch werd verkondigd: “man werde den Wettlauf zwischen Kapitalismus und Sozialismus binnen drei Jahren gewinnen” (Gries 2000:106). Hierbij ging het uitdrukkelijk om een “konsumtiv verstandene Wettrennen”, met de bedoeling om “unsere Überlegenheit gegenüber Westdeutschland zu beweisen, unsere Erfolge im Kampf um die Lösung der ökonomischen Hauptaufgabe” (idem).¹²

In 1959 ging het aantal mensen dat de DDR verliet met 30% omlaag. Die cijfers kunnen grotendeels aan Ulbricht’s belofte worden toegeschreven, want “[v]iele Ostdeutschen maßen ihre Staat an den Konsummöglichkeiten, die er ihnen bot” (Heldmann 1999:137). Op een conferentie over “Perspektivplanung der Entwicklung des Lebensstandards” die in 1960 in Berlijn werd gehouden, betoogde één van de deelnemers dan ook vol optimisme dat het socialisme zou bewijzen, dat het de mensen “einen derartig hohen materiellen Wohlstand bieten kann, wie es auch nicht das technisch fortgeschrittenste kapitalistische Land vermag” (Merl 1997:180).

De beloften waren mooi, maar het is bekend dat ze op de lange termijn niet werden waargemaakt. Waarom en op welke manieren niet, waar dat toe leidde en hoe dat van invloed is geweest op de sociale relaties binnen de DDR én op de verhouding tussen de Oost Duitse bevolking en de staat, zijn thema’s die in het volgende hoofdstuk aan de orde zullen komen. Voor nu volstaat het te constateren, dat de uitreiscijfers – na de hiervoor gemelde kortstondige

¹²De aanname dat de socialistische staten de economische wedloop met de kapitalistische economieën binnenkort zouden winnen was geen holle retoriek, maar gebaseerd op reële groeicijfers, waardoor die conclusie toentertijd ook door westerse economen werd onderschreven (Merl 1997:180). In 1956 verkondigde Nikita Chroesjtsjow dat de economische strijd tussen het socialisme en het kapitalisme bezig was op Duitse bodem te worden uitgevochten: “there, the comparison is made; which [social] order creates better material conditions: that in West Germany or that in East Germany” (Landsman 2005:144).

daling – vanaf 1960 weer exorbitant stegen. Massaal verlieten Oost Duitsers hun land om in het welvarender westelijke deel, waar de naoorlogse puinhopen op een voortvarender manier aan het zicht werden onttrokken, een nieuw bestaan op te bouwen.¹³ Dit leidde in 1961 tot de bouw van de Muur. Ideologisch gepresenteerd als *Schützwall des Friedens*, was de ware bedoeling van de Muur minder hoogdravend en iets materialistischer. De economische wedren met het Westen werd weliswaar niet opgegeven, maar met behulp van de Muur verkreeg de Oost Duitse staat enige adempauze.

Hoewel de Oost Duitse consumptiepolitiek wisselde, waren materialistische beloften van meet af aan de kern waarmee de Oost Duitse machthebbers hun legitimiteit trachtten te vestigen. Juist omdat er in het oostelijk deel van Duitsland een incongruentie bestond tussen de staat en de natie “hat die SED ihr utopisches Projekt nie (...) mit der Schubkraft der nationalen Emotion voranbringen können” (Bessel & Jessen 1996:12). Dat verzwakte de acceptatie van het regime en plaatste het voor het probleem te moeten heersen over een bevolking met “doppelten Loyalitäten” (idem:11). Mede om die reden was het regime in de DDR (zeker ná 1953) “ernsthaft bemüht, den materiellen Lebensstandard der Bevölkerung zu verbessern, um sich so ihre Loyalität zu sichern” (idem:12). Het vervullen van de materieelconsumptieve noden van de bevolking werd van centrale betekenis voor de legitimiteit van de Oost Duitse staatsmacht: “die Legitimation der DDR (schien) davon abhängig, Konsumwünsche befriedigen zu können. Konsum war immer ein Politikum” (Heldmann 1999:135).

Iets vergelijkbaars gold ook in de BRD. Ook dáár zocht (en vond!) de bevolking houvast in het weder opbouwen van het land, dat uiteindelijk zijn beslag vond in het *Wirtschaftswunder*. In de BRD hebben kritische intellectuelen en politici vanaf het eind van de jaren zestig de verknoping van het trauma van de Tweede Wereldoorlog en het zoeken naar een materieelconsumptieve vorm van houvast ont-dekt en bekritiseerd.¹⁴ Aangezien de legitimiteit van de West Duitse staat toen, onder meer dankzij de materieelconsumptieve verworvenheden, stevig verankerd was, kon het trauma van de Tweede Wereldoorlog en alles wat daarmee samenhang in de BRD geleidelijk aan worden blootgelegd om sindsdien nooit meer uit het publieke debat te verdwijnen.

Dat was in de DDR onmogelijk. Tot het eind aan toe werd er in het oostelijk deel van Duitsland over bepaalde collectieve ervaringen gezwegen. In hoofdstuk zes zal ik laten zien

¹³In totaal verlieten er tot de bouw van de Muur naar schatting rond de drie miljoen mensen het grondgebied van de DDR om zich in het westelijk deel van Duitsland te vestigen (Weber 1991:289-306).

¹⁴Zie literatuur dienaangaande in hoofdstuk 2.

dat het daarbij allengs niet alléén meer ging om de Tweede Wereldoorlog en de nasleep daarvan. Meer in het algemeen gold daar, dat er nóóit ruimte kwam voor het publiekelijk benoemen van sociale spanningen, jaloezie, onderlinge wedijver en verraad. Dergelijke ervaringen én de herinneringen daaraan werden afgedekt met het mooi klinkende verhaal over onderlinge gelijkheid en solidariteit ten gevolge van de veranderde materiële bestaansbasis in de socialistische staat. Dat verhaal had niet alleen voor de staat een grote betekenis, ook de burgers hadden er grote sociale en emotionele belangen bij. Door zich direct na de oorlog collectief te richten op een nieuw en in materieelconsumptief opzicht beter ingericht leven, konden zij hun blik afwenden van de recente traumatische ervaringen. De staat hielp hen daarbij, al was het alleen maar door de ‘juistheid’ van die keuze niet te betwijfelen, maar deze juist ideologisch te bevestigen en te versterken. Dát er op die manier inderdaad een bepaalde vorm van consensus tussen staat en inwoners ontstond, wordt bevestigd door de West Duitse historicus Lutz Niethammer, die, toen hij samen met zijn collega’s Dorothee Wierling en Alexander von Plato in 1988 toestemming kreeg om een *oral history* onderzoeksproject uit te voeren in de DDR, constateerde dat er op materieeleconomisch gebied sprake was van een “tiefen Konsenses” tussen staat en inwoners van het land (Niethammer 1991:39). Mede daardoor, én door het van overheidswege verkondigde taboe op het doorbreken van de stilte, kon de na de oorlog ontstane habitus, van het in stilte materieel wegwerken van sociale rampen, in de DDR blijven voortbestaan.

Daardoor werd in de eerste plaats het geloof in een ideale samenleving, zonder sociale breuklijnen en spanningen, bestendigd. In de tweede plaats werd de Oost Duitse bevolking bevestigd in haar hooggespannen verwachtingen ten aanzien van materieelconsumptieve verbetering, als ware dat een doeltreffende manier om problemen van andere, meer sociale aard ‘weg te werken’:

The communist system was built on unambiguous promises of material progress. The [inhabitants] (...) were perpetually on the threshold of the promised land. Socialism, therefore, aroused the desire to consume by its promises of material improvement (Crowley 2000:26).

Met zijn op een combinatie van verzwijgen en materiële verbetering geënte ideologie, gaf de Oost Duitse staat voeding aan verlangens en strevingen die grotendeels betrekking hadden op, en voortkwamen uit ervaringen die als zodanig taboe verklaard waren en waarvan het bestaan ook door de staat werd ontkend.

Wanneer ik in deze dissertatie verwijs naar het pact tussen staat en bevolking, doel ik op de manier waarop de ideologie van een dictatoriaal ingerichte staat verknoopt raakte met

de sociale en psychologische noden van een getraumatiseerde bevolking. De op dictatoriale wijze gehandhaafde materialistische staatsideologie, waarin de belofte van een sociale heilstaat centraal stond, haakte zowel in op het streven van de bevolking naar een materieel zekerder toekomst, als op de sociale noodzaak tot het wegwerken en ontkennen van zaken die haaks stonden op de opnieuw op te bouwen gemeenschapsbanden. Juist omdat de nieuwe staat met zijn beloften naadloos inhaakte op een levensles, die als zodanig tegelijkertijd volstrekt taboe was, kon die les de verzwegen kern worden van een geheime collusie tussen staat en inwoners.

De Oost Duitse samenleving die in de loop der tijd ontstond ontwikkelde zich zodoende van meet af aan ter afdekking van onderling wantrouwen, jaloezie en verraad. De verknoping van staatsbeloftes en strevingen van de bevolking, die tot stand was gekomen rond gedeelde voorstellingen over (op materialistische wijze bewerkstelligde) onderlinge solidariteit en warmte, bood uitdrukkelijk géén plaats voor sociale spanningen. Het zoeken naar onderlinge harmonie en ‘heelheid’ stond daarin centraal.